

ȘTAMPILĂ PE O AMFORĂ DE PRODUCȚIE LOCALĂ, CU IMITAREA LITERELOR GRECEȘTI

DE

VICTORIA EFTIMIE-ANDRONESCU

Se știe că așezările getice din Cîmpia Dunării, îndeosebi cele din Muntenia, au oferit cercetătorilor, pe lângă amforele grecești, venite prin import, și o serie de materiale de același fel, întregi sau fragmentare, considerate astăzi în mod cert de producție locală și, printre acestea, toate purtînd ștampile ce nu cuprind un text scris, ci o serie de semne geometrice, „ornamentale”, motiv pentru care arheologii noștri le-au numit, cu termenul deja consacrat, ștampile „anepigrafe” sau „anepigrafice”.

Cele mai numeroase exemplare de acest fel au apărut în marile centre arheologice de la Popești, pe Argeș și Cetățeni, pe malul stîng al Dîmboviței, faptul explicîndu-se atît prin importanța pe care au avut-o în trecut cele două așezări, cît și prin aceea că ele au fost mai intens și mai sistematic cercetate în ultima vreme¹.

Considerații asupra amforelor de producție locală cu ștampile anepigrafe s-au făcut cu diverse ocazii, dar un studiu de amănunt, dedicat anume lor, nu există încă și lucrul nu este greu de înțeles dacă ținem seama de relativa puținătate a exemplarelor descoperite pînă acum, fapt care nu permite încă o generalizare a cunoștințelor noastre în această problemă.

De curînd am fost informați că prof. D. Tudor de la Universitatea din București — care de mult timp se ocupă cu problema amforelor ștampilate de import sau locale, descoperite la nord de Dunăre — a dat spre publicare materialele culese cu ani în urmă; studiul domniei-sale este

---

¹ Printre localitățile care, pînă în prezent, au dat la iveală toate de amfore cu ștampile anepigrafe, în afară de cele două amintite, se mai pot semna la Piscul Crăsani, Căscioarele, Malul Roșu (lîngă Giurgiu) și Zimnicea, toate în spațiul geografic corespunzător actualei Muntenii.

Poate că la această listă s-ar mai fi putut adăuga și alte nume, dacă publicarea rapoartelor de săpături din ultimii ani ar fi continuat. După actuala situație a descoperirilor, se pare că presupunerea conform căreia centrul de fabricare a amforelor locale cu ștampile anepigrafe trebuie căutat într-una din cele două mari așezări getice de la Popești sau de la Cetățeni are cele mai multe șanse de a fi adevărată.

așteptat cu mult interes și, probabil, că el va cuprinde date noi privitoare la ștampilele anepigrafe.

Aria exactă de răspîndire a amforelor purtînd asemenea ștampile nu este bine delimitată, singurul lucru care se poate afirma mai precis fiind doar acela că, după cîte se știe, ea se circumscrie la regiunea din nordul Dunării, în special Cîmpia Munteană². Dacă Dobrogea nu a dat încă la iveală nici un exemplar de acest fel³, explicația o găsim în abundența și, deci, concurența mărfurilor grecești originale tranzacționate aici de coloniile de pe țărmul vestic al Mării Negre, dar că regiunile Olteniei și Moldovei, ca să nu mai vorbim de Transilvania, se află în aceeași situație, aceasta pare deocamdată mai greu de explicat; că e vorba de un simplu hazard al descoperirilor sau de un fapt cu implicații de natură economică-istorică, e încă prematur de afirmat și tocmai de aceea cercetătorii noștri s-au menținut pe o poziție circumspectă în această problemă, lăsînd mult timp în așteptare materialele respective.

În Transilvania, în așezările din Munții Orăștiei au fost găsite diverse vase de proveniență autohtonă certă, purtînd mărci de olar — ca, de pildă, chiupul descoperit la Meleia, avînd pe buză o ștampilă reprezentînd două unghiuri obtuze așezate vîrf la vîrf și înscrise într-un dreptunghi, sau rozeta aflată pe peretele interior al unui capac unde, nefiind la vedere, nu putea avea un scop ornamental. Poate tot ca mărci de olar trebuie considerate și anumite semne (de pildă, cruci) sau literele grecești zgîriate pe fundul unor vase sau pe butonii unor capace⁴. Nici o amforă cu ștampilă greacă sau locală, anepigrafă, nu și-a făcut însă apariția în regiunile de dincolo de munți, fenomenul explicîndu-se prin aceea că asemenea recipiente, destul de mari și greu de manevrat, deci dificile la transport, ar fi străbătut anevoie trecătorile munților, conținutul lor fiind, probabil, trecut în burdufurile de piele⁵. Pe de altă parte, această situație ne îndreptățește tot mai mult să afirmăm că centrul sau centrele autohtone în care se produceau amforele cu ștampile anepigrafe se găseau undeva,

² După o informație dată de P. Diaconu — căruia li exprimăm mulțumirile noastre —, în Muzeul din Russe (Bulgaria) s-ar găsi un singur exemplar; prezența lui s-ar explica prin așezarea localității respective în imediata apropiere a regiunii în care presupunem că a existat centrul sau centrele de fabricare a amforelor cu ștampile anepigrafe.

În schimb, cu prilejul săpăturilor efectuate în anticul Seuthopolis din centrul Traciei, au fost descoperite numeroși *pithoi* purtînd pe buză ștampile lipsite de litere, numai cu diverse motive ornamentale, dar nici aceste tipuri nu se pot identifica cu cele de pe amforele indigene produse la nordul Dunării. Cf. Maria Čiçkova, *Les timbres sur pithoi de Seuthopolis*, în *BCH*, 1958, II, LXXXII, p. 466—481, și pl. XXV—XXX.

⁴ Exemplarul publicat de V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1957, p. 297, nr. 759, p. 361, fig. 59 și p. 388, fig. 78 a, nu poate fi luat în considerație, deoarece proveniența lui hистriană este foarte contestabilă; cf. V. Eftimie, *Imports of Stamped Amphorae in the Lower Danubian Regions and a Draft Rumanian Corpus of Amphora Stamps*, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 209, nota 52.

⁵ C. Daicoviciu și colaboratori, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 311; H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, col. *Pagini din istoria patriei*, p. 157.

⁶ Pentru problema în general a amforelor anepigrafe, vezi mai recent D. Tudor, *Amfore elenistice descoperite în adîncul teritoriului R.P.R.*, în *Studii și referate privind istoria României*, București, 1954; D. V. Rosetti, *Un deposit de unelte, cîteva ștampile anepigrafice și o monedă din a doua epocă a fierului*, în *SCIV*, XI, 1960, 2, p. 392—400; Fl. Mîrșu, *Contribuții la cunoașterea vieții dacilor de pe valea superioară a riului Dîmbovița*, în *Studii și articole de istorie*, V, 1963, p. 13—26.

în Cîmpia Munteană, poate mai la nord sau mai la sud, aceasta neputîndu-se deocamdată preciza⁶.

Marele vas descoperit într-o locuință din așezarea civilă de la Grădiștea Muncelului purta, așa cum se știe, o ștampilă dublă, formată din două cartușuri, aplicată de patru ori pe pereții lui și cuprinzînd textul, în limba dacică, scris cu caractere latine: DECEBALUS PER SCORILO; în cazul acesta însă, fiind vorba de un obiect cu destinație specială, probabil de cult, inscripția nu se referea la numele meșterului olar, ci ea cuprindea însuși numele conducătorului statului care, poate, comandase și dăruise acest vas sau în posesiunea căruia se aflase la un moment dat. El intră deci și mai puțin în discuție cînd e vorba de urmărirea răspîndirii ștampilelor de amfore propriu-zise, dar vom reveni ulterior asupra lui, cînd vom analiza alte aspecte ale problemei ce ne preocupă în studiul prezent.

Revenind la punctul de plecare al discuției noastre, trebuie să subliniem că, dacă, deocamdată, păreri rămîn încă rezervate în privința ariei de răspîndire a ștampilelor anepigrafe la noi și în privința semnificației formale, simbolice, a motivelor cuprinse în ele, în schimb s-a ajuns la concluzii bine stabilite în privința semnificației economice-istorice a acestui fenomen, reprezentat de apariția unor produse locale, imitînd forma celor de import și copiiînd o serie de elemente specifice acestora din urmă, cu scopul de a căpăta aprecierea populației indigene, deja obișnuită să recunoască și să prețuiască calitatea mărfurilor străine, grecești îndeosebi. Localnicii noștri au fabricat, precum se știe, amfore imitînd forma celor rodienae mai ales, dar purtînd ștampile anepigrafe, ei au imitat forma și maniera de decor a blocurilor megariene în producția autohtonă a aceluiași tip de vas⁷, au creat diverse alte vase din ceramică sau metal, inspirate însă din producția elenistică, pentru a nu mai vorbi de fenomenul imitării monedelor, care constituie astăzi unul din cele mai bogate și mai interesante capitole ale studiului numismatic. Toate aceste produse inspirate după prototipurile greco-elenistice nu mai sînt considerate, așa cum se făcea uneori în trecut, ca niște falsuri create de meșterii locali sau din afară cu intenția inducerii în eroare a unor cumpărători din regiuni îndepărtate, necunoscători deci ai produselor originale grecești, ci ele sînt astăzi interpretate, pe bună dreptate, ca indicii ale unor necesități crescînde ale mediului autohton în plină dezvoltare și ca expresie materială a satisfacerii, printr-o activitate proprie, a acestor necesități. Nici măcar apariția unor încercări de copiere a scrierii cu litere grecești sau latine constatate pe unele dintre aceste creații autohtone nu mai sînt considerate ca niște fapte complet lipsite de sens, ci judecarea lor se face cu o altă optică și cu o altă înțelegere a lucrurilor, care nu mai pune accentul pe problema exactității copierii textului, ci pe cauzele de fond care au generat aceste fenomene.

Din acest punct de vedere, ni s-a părut că nu ar fi poate lipsit de interes să prezentăm un caz de ștampilă aplicată pe toarta unei amfore

⁶ Diferența care există totuși între pasta diverselor exemplare de toarte cu ștampile anepigrafe duce la presupunerea că existau mai multe centre de producție a acestor vase.

⁷ Un studiu asupra imitației cupelor megariene sau „deliene”, cum se mai numesc, de către meșterii geto-daci, este așteptat să apară în *Arheologia Moldovei*, V, sub semnătura Irinei Franga, cu titlul *Contribuții la cunoașterea cupelor „deliene” în România*. El va fi de folos pentru o serie de comparații ce se vor putea face între cele două categorii de produse locale ce imită prototipurile grecești.

Fig. 1. — Toartă de amforă locală de la Cetățeni, purtind o șampilă cu imitarea literelor grecești: 1, 2, două fotografii ale șampilei luate sub lumini diferite; 3, fotografie retușată a aceleiași șampile; 4, profilul toartei.

de producție locală, ștampilă care iesed în comun prin faptul că nu mai aparține categoriei de „anepigrafe” în sensul acceptat de noi pînă acum, ea prezentînd, ca și monedele uneori, chiar o încercare de imitare a scri-sului grecesc (fig. 1)⁸.

Exemplarul în discuție se află în Muzeul raional din Cîmpulung-Muscel și ultima oară cînd am avut ocazia să-l cercetăm, în mai 1965, nu primise încă un număr nou de inventar, operația de rearanjare și cata-logare muzeistică fiind, la acea vreme, în curs. În orice caz, fragmentul nu e scos din sîpăturile recente, ci face parte din fondul vechi al muze-ului, poate din colecția lui Dimitrie Băjan sau din descoperiri întîmplă-toare; oricum ar fi însă, provine în mod cert din așezarea de la Cetățeni, după asigurările directorului care cunoaște proveniența diverselor fon-duri de materiale aflate în Muzeul de la Cîmpulung-Muscel.

Exemplarul nostru se pare că nu este singurul care prezintă o ștam-pilă cu litere grecești aplicată pe o toartă de amforă locală, căci, după o informație dată de D. Tudor — care a publicat, cu ani în urmă, și un articol referitor la problema amforelor elenistice descoperite la nordul Dunării —, în vechea colecție a lui Dimitrie Băjan, pe care a cercetat-o atunci, existau cel puțin două asemenea cazuri, cel discutat în articolul de față fiind unul dintre ele, dacă nu chiar un altul, poate⁹; oricum, nouă nu ne-a fost accesibil cu ocazia vizitei la muzeul menționat decît acesta, suficient însă de interesant pentru a putea fi publicat. Fragmentul în discuție se găsea amestecat printre celelalte toarte ștampilate grecești și, la prima vedere, s-ar fi părut că e vorba de un exemplar rodian, dintre cele care constituie majoritatea covîrșitoare a descoperirilor de acest fel de la Cetățeni. El reprezintă ramura superioară a unei toarte pînă la punctul de îndoire și aproximativ 1/5 din ramura inferioară, dimensiunile fiind, respectiv, de 6,8 × 5,2 cm. Circumferința, măsurată prin mijlocul ștampilei, este de 13,2 cm, deci toarta avea o grosime obișnuită. La capă-tul de sus se vede cum fragmentul respectiv s-a deslipit de la gîtul vasu-lui, avînd și marginile puțin sparte, iar la capătul de jos este rupt. Toarta, la fel ca și cele care poartă ștampile anepigrafe, pornea de sub buză și se înălța ușor oblic, apoi se frîngea în unghi drept, imitînd astfel forma

⁸ Neputînd avea un desen, ci numai fotografii ale exemplarului respectiv, fotografii care prin jocul de umbre și lumini pot da o impresie falsă asupra a ceea ce reprezintă ștampila, am încercat să remediem situația prin publicarea a trei imagini: prima, fig. 1/1, este luată sub o lumină care venea mai din dreapta obiectului, a doua, fig. 1/2, sub o lumină care cădea direct, astfel că pe fiecare se vîd mai bine unele litere și altele nu, cele două imagini completîndu-se însă pentru a da o ilustrare mai bună a ștampilei; pentru o și mai mare claritate am dat a treia fotografie, retușată, fig. 1/3, care scoate literele în evidență și la care, referirea se face de fiecare dată, fără indicație specială în text.

⁹ D. Tudor, *op. cit.*, p. 83, vorbește de faptul că printre materialele provenite de la Cetățeni aflate la Muzeul din Cîmpulung-Muscel, pe lângă toartele de amfore grecești se mai găsese și „4 ștampile de imitație locală, după cele grecești, aplicate pe vase cu silueta amforei grecești, ce s-au produs în tehnica olăritului specific Latène-ului, precum și un număr de alte asemenea imitații, la care scrișul nelîneș de olarii geți e înlocuit cu linii, unghiuri, figuri etc., întocmai ca pe monedele dacice”. Mai departe, la p. 87, autorul explică faptul că e vorba de toarte cu ștampile în care olarii din sudul Daciei au copiat stîngaci chiar unele cuvinte și litere.

Dintre toate aceste exemplare, noi nu am putut vedea însă decît unul singur, pentru care mulțumim directorului muzeului respectiv, P. I. Mirșu.

celor rodene (fig. 1/4); la fel ca și acestea, avea ramura inferioară aproximativ cilindrică în secțiune, cu diametrele de 3,4 și 2,9 cm¹⁰.

Pasta acestui fragment este identică cu aceea a unor exemplare de producție locală certă, ea conținând mult nisip, mică argintie, specifică lutului din regiunile noastre, precum și cioburi pisate foarte mărunț. Culoarea pastei, cenușie în miez, trece treptat spre castaniu, urmînd apoi o zonă de culoare mai deschisă, ușor cărămizie, pentru ca la exterior nuanța să se schimbe iar într-un castaniu mai deschis decît cel din miez. Între zona de pastă de la interior, caracterizată de primele două culori, și cea caracterizată de celelalte două, de la exterior, pare că nu există omogenitate, partea din afară dînd impresia că se poate desprinde de cea interioară, ea constituind un fel de „coață”. Desigur, este vorba aici de efectul unei tehnici a arderii nu prea perfecționate, căci asemenea cazuri nu se întîlnesc decît rar la toarele amforelor grecești din aceeași epocă, ele avînd o calitate superioară. Suprafața vasului era acoperită cu o cuvertă alburie, în mare măsură păstrată pe fragmentul nostru. Oricum, la un examen foarte atent, piesa respectivă s-a dovedit a prezenta, ca pastă și tehnică, asemănări flagrante cu cele purtînd ștampile anepigrafe și, poate cel mai mult, cu două toarte aflate în aceeași colecție, anume acelea purtînd numerele de inventar V. 176 și V. 180, descoperite tot la Cetățeni (fig. 2/1,2)¹¹. Acestea din urmă aparțin poate aceluiași meșter olar și moment de fabricație, căci tehnica, pasta și arderea sînt similare, iar ștampilele lor anepigrafe sînt făcute cu aceeași matriță (fig. 2 respectiv 3, 4)¹². Această asemănare ne asigură în privința originii locale a vasului ce purta ștampila cu imitarea scrisului grecesc și afirmația pe care o facem se bazează pe cercetarea foarte atentă și de cîteva ori repetată a fragmentelor respective, pentru a nu mai lăsa loc nici unei îndoieli în această privință. Ștampila ce prezintă imitarea scrierii grecești e de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de aproximativ 4,7 × 1,5 cm, avînd cadrul destul de neregulat și prost imprimat, astfel că latura lungă, superioară, nici nu apare, iar cea inferioară este întreruptă; pe suprafața ei apar accidente provenite fie din lucrarea însăși a vasului, fie din aplicarea unei matrițe de proastă calitate, confecționată, foarte probabil, din lut ars¹³. Chipul în care se prezintă ștampila nu ne îngăduie să precizăm dacă inscripția pe care o cuprindea avea trei rînduri sau numai două; s-ar părea că în colțurile de sus se mai pot observa urmele vagi ale unor litere, reduse însă la cîte un fragment de bară, abia vizibil cu ochiul. Oricum, încercarea de descriere a ceea ce cuprinde ștampila

¹⁰ Diferența relativ mare între cele două diametre se explică prin aceea că ele sînt măsurate în capătul inferior al fragmentului care, de fapt, e rupt destul de aproape de îndoitură, acolo unde ramura inferioară nu ajunsese să aibă încă forma aproape cilindrică, ci o păstra pe aceea ușor elipsoidală în secțiune, fiind în continuarea ramurii superioare.

¹¹ După informațiile directorului, sigla V indică faptul că cele două piese făceau parte din „vechiul fond” al muzeului, care, în cazul lotului de toarte ștampilate, provenea din așezarea de la Cetățeni, din colecția lui D. Băjan sau din descoperiri întîmplătoare.

¹² Chiar dacă în fotografia publicată ele par executate cu matrițe diferite, aceasta e numai o impresie datorată suprafeței neregulate a toartei, care în momentul aplicării ștampilei pe lutul ud cu o matriță, poate tot de lut, a dat naștere la o imprimare proastă, cu accidente și inegalități, a motivului respectiv.

¹³ Matrițele din lut erau mai puțin bune calitativ decît cele din lemn sau metal, care permiteau o săpare și o aplicare mai corectă a conținutului ștampilei.

poate fi mai greu urmărită pe figura reprodușă; ea se bazează însă și pe observații foarte minuțioase făcute cu ochiul liber pe original.

Linia mare, oblică, ce se vede în partea de sus a cadrului, nu ține de ștampilă, este un accident: urma, se pare, a unui fir de pai sau ceva

Fig. 2. — Toarte de amfore locale cu ștampile anepigrafe de la Cetățeni, cu pasta asemănătoare cu a celei de la fig. 1: 1, 2, profilurile toartelor imitând forma celor rodene; 3, 4, ștampilele anepigrafe corespunzând celor două toarte nr. 1 și nr. 2.

asemănător; la fel, punctul și cealaltă linioară oblică, mai mică, ce se observă spre stînga sînt tot neregularități ale pastei, care nu au nimic comun cu încercarea de scriere din ștampilă.

Dacă din presupusul rînd 1 nu avem nimic care să ne poată spune ceva, în rîndul 2 se pot distinge mai multe litere: prima, privită pe fotografia din fig. 1/1, ar părea să fie un β cu bucla de jos mai mare, dar privită pe fotografia din fig. 1/2, adică sub un alt unghi de lumină, apare ca un ϵ , și lectura aceasta este mult mai sigură; litera a doua este un ρ cu bucla plină, iar a treia un $\circ$; urmează un spațiu tocit, în care se mai pot distinge două sau trei litere.

Încercarea de a completa lacuna cu ceva, numai pe baza celor văzute cu ochiul liber sau surprinse pe pelicula fotografică, duce la impresia că se poate citi un α sau δ (mai puțin probabil un λ), (fig. 1/1), urmat de un χ și $\circ$ incerte; rîndul se încheie, în schimb, cu un destul de clar υ . Am putea citi, așadar, BPOA χ OY sau EPOA χ OY, cuvînt care în limba greacă

nu spune nimic, ceea ce nu ne va opri însă de a încerca să vedem dacă nu e vorba, totuși, de un nume grecesc pe care noi nu l-am citi corect datorită faptului că literele apar așa de neclare în ștampilă în unele cazuri.

Vom reveni asupra acestui aspect, dar deocamdată, încercînd să vedem ce se poate citi din presupusul rînd al treilea — pe care l-am nume-rotat astfel admitînd existența a încă două rînduri anterioare —, constatăm că lectura este și mai dificilă decît pînă acum.

Prima literă ce se distinge (fig. 1/2) poate fi interpretată ca un υ sau, mai degrabă, un κ , al cărui braț inferior nu se mai vede; a doua apare destul de clar a fi un α , iar cea de-a treia un κ . Ceea ce urmează în continuare e greu de interpretat, căci tocmai acolo linia de jos a cadrului ștampilei e prost imprimată, se întrerupe și face să nu se mai cunoască jumătatea inferioară a literelor, astfel că cele trei bare verticale pe care le vedem nu știm dacă pot fi citite ca un ι urmat de ν sau, invers, un ν urmat de ι ; am putea crede că avem de-a face și cu un ω cursiv, dacă litera respectivă nu ar apărea disproporționat de mare față de celelalte. În sfîrșit, mai spre dreapta, pare să se vadă un rest dintr-un σ și partea din stînga a unui ν , rîndul încheindu-se cu o linie orizontală destul de lungă (fig. 1/1,2).

Înălțimea literelor este, în medie, de 0,5—0,6 cm, iar σ de 0,3 cm.

În partea stîngă, de jos, a ștampilei, se poate vedea o formă care, foarte probabil, reprezintă simbolul, așa cum sîntem obișnuiți să-l constatăm apărînd în majoritatea covârșitoare a ștampilelor originale grecești. Deși destul de greu de interpretat, la o privire atentă se pare că putem desluși o pasăre îndreptată spre stînga stînd în poziție verticală, cu pieptul puternic și gîtul relativ înalt, avînd ușor schițată, printr-o linie curbă și forma aripei (fig. 1/1,2, ultima redînd mai clar imaginea păsării).

Revenind asupra inscripției cu încercarea de a lega, de a citi ceva mai încheiat din literele ce ni s-a părut a le recunoaște, să luăm în discuție toate ipotezele posibile, pentru a putea scoate, dacă nu o lectură clară, cel puțin o interpretare a enigmaticei ștampile.

Deși sîntem pe deplin convinși de originea locală a amforei, am putea presupune că inscripția încearcă să imite un nume și o formulă obișnuită din ștampilele grecești, și îndeosebi din ștampilele rodiane care erau cele mai cunoscute populației din așezările noastre Latene. Mergînd pe linia acestei presupunerii, să vedem dacă putem recunoaște ceva în acest sens, luînd în discuție numele ce apar în ștampilele rodiane și care, eventual, ar părea că se pot citi și în inscripția de pe amfora de la Cetățeni.

Cum am văzut, în rîndul al doilea se poate citi $\epsilon\rho\sigma$ — sau $\epsilon\rho\sigma$ —, eventual α sau δ , urmate de χ și σ — neclare — apoi υ . Admitînd că mai există un rînd sus și că deci primele litere vizibile aparțin rîndului doi și mergînd pe ipoteza că în ștampilă nu e vorba numai de copierea literelor grecești, ci chiar de încercarea de copiere a unui nume grec dintre acelea ce apar în ștampilele originale, atunci, prin analogie, am putea presupune că sus exista prepoziția $\epsilon\pi\iota$, urmată de numele unui preot rodian eponim în genitiv, nume ce ar fi avut aici începutul, în rîndul doi fiind numai urmarea lui. Din listele de preoți eponimi cunoscuți din ștam-

pilele de pe amfore, o vagă apropiere s-ar putea face doar cu trei nume: 'Αγλούμβροτος-ου, 'Αριστομβροτίδας-α și 'Αρχέμβροτος-ου¹⁴, singurele care conțin în cuprinsul lor suita de litere — βρο — și aceasta în cazul în care admitem că prima literă vizibilă din ștampila noastră este ε; dintre ele, din primul moment îl mai excludem și pe 'Αριστομβροτίδας, care face genitivul în α, deci nu se potrivește cu υ, pe care îl avem în ștampila noastră, astfel că rămâne să presupunem deocamdată posibilitatea de a citi [ἐπὶ 'Αγλουμ]βρό[το]υ, sau [ἐπὶ 'Αρχεμ]βρό[το]υ.

Din punct de vedere cronologic, această apropiere nu ar contrazice cunoștințele noastre despre limitele în timp ale așezării de la Cetățeni¹⁵, căci, conform încercărilor de datare a ștampilelor rodienne descoperite la Delos, preotul 'Αγλούμβροτος se încadrează în grupa a III-a cronologică fixată de Virginia Grace, adică între 220 și 180 î.e.n., iar 'Αρχέμβροτος în grupa a V-a, adică în a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n.¹⁶, deci într-o perioadă ce corespunde celei de existență a *emporium*-ului de la Cetățeni. Am mai putea fi înclinați către prima lectură și datorită faptului că, în grupul de toarte descoperite într-un complex închis, la Pergamon, complex databil între 220 și 180 î.e.n., o ștampilă rodiană cu inscripția

ἐπὶ 'Αγλουμ-
βρότου

prezintă aceeași despărțire a numelui ca și în cazul pe care îl presupunem noi a-l recunoaște în ștampila pe care o studiem¹⁷. Mai mult decât atât: chiar forma literelor ε și ρ din rîndul 2 pare să se asemene cu aceea din exemplarul nostru, pe ștampila căruia să admitem, deocamdată, că se poate citi ca primă literă vizibilă un ε, și nu un ε, căci, așa cum am spus, vom lua în considerație, pe rînd, toate posibilitățile de completare și de lectură a inscripției.

Ipoteza de mai sus ar fi multumitoare dacă nu ne-am lovi însă de inconvenientul că, în spațiul ce ar trebui să cuprindă literele τ și ο din finalul numelui 'Αγλούμβροτος, în ștampila noastră apare un α sau δ (mai greu de presupus λ), urmat de două litere neclare ce par să fie un χ și un ο, ceea ce nu convine în nici un chip completării propuse de noi și nici nu dă nimic ce ar putea forma, împreună cu literele lizibile, numele vreunui eponim rodian din seria celor cunoscuți.

¹⁴ Numele se găsesc în catalogul cuprins în lucrarea lui Martin Nilsson, *Timbres amphoriques de Lindos*, Copenhaga, 1909; în *Bulletin de l'Académie royale des sciences et des lettres de Danemark, Exploration archéologique de Rhodes*, V, respectiv nr. 17, 106 și 131; la Hilfer von Gaertringen, în articolul *Rhodos*, din *RE*, Supplementband, V, 1931, la nr. 13, 76 și 87; în lista preoților rodieni eponimi, recent pusă la punct de Virginia Grace, în articolul *The Eponyms named on Rodian Amphora Stamps*, în *Hesperia*, XXII, 2, 1953, p. 116 și urm., la nr. 8, 47, și 56.

¹⁵ D. V. Rosetti, care sapă în ultimul timp în așezarea respectivă, fixează limitele ei cronologice între secolul al III-lea î.e.n. și secolul I e.n.; cf. *Șantierul arheologic Cetățeni, în Materiale*, VIII, 1962, p. 86. Ștampilele de amforă databile nu par să urce însă mai mult de sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n. începuturile așezării respective.

¹⁶ Cf. V. Grace, *Timbres amphoriques trouvés à Délos*, în *BCH*, LXXIV, II, 1952, p. 514 și urm.

¹⁷ Carl Schuchhardt, *Die Inschriften von Pergamon*, II, Berlin, 1895, p. 438, nr. 803.

Același inconvenient ne împiedică să ne gândim — eventual — și la numele ceramistului rodian Βρόμιος-ου¹⁸, căci și în acest caz, în locul indezirabilului α sau δ, ar trebui să apară un μ.

Epuizînd toate ipotezele formulate pe baza acceptării lui β ca primă literă vizibilă, am încercat eventuala recunoaștere a unui nume grec, pornind de la lectura unui ε — care de altfel este și mult mai sigură (fig. 1/2) —, dar și de data aceasta am ajuns la același rezultat negativ. Nici numele Ἱεροκλῆς-εὺς (eponim și fabricant)¹⁹, Ἱεροτέλης-εὺς (fabricant)²⁰, în care apare grupul de litere — ερο — nu convine, șicu atît mai puțin Ἱέρων-ωνος (eponim și fabricant)²¹, în care apare un ω, nu se pot combina cu ceea ce se vede în ștampilă.

Dacă rîndul al doilea nu prezintă decît patru litere clare — trei la început și ypsilonul final —, rîndul al treilea al inscripției ne pune în fața unor și mai grele probleme în încercarea de a-l citi. Pornind și aici de la aceeași presupunere a existenței unui cuvînt grec, am putea bănuî în ștampilă numele lunii rodiane Ὑκίνθιος-ου, dacă am admite prima literă ca fiind un υ, și nu un x cum pare totuși mai degrabă să fie; dar chiar și așa ne lovim de ultima literă, care, în loc de υ, apare mai degrabă ca un v.

Și de data aceasta însă, lectura este la fel de nesigură, ba chiar imposibilă, ca și în cazul rîndului al doilea.

În asemenea situație, dacă numele grecești refuză să se lase citite, e ușor de înțeles că ispita unei interpretări „indigene” a inscripției de pe exemplarul de la Cetățeni a apărut foarte curînd în fața noastră și, probabil, puțini ar fi trecut cu ușurință peste ea fără a încerca mai întîi o cîntărire a tuturor argumentelor *pro* și *contra*.

Asigurată fiind originea locală a amforei a cărei toartă purta o astfel de ștampilă, am luat în considerație și ipoteza că am putea avea de-a face, în acest caz, cu transcrierea în litere grecești a unor nume sau cuvinte indigene. Din păcate, incertitudinea în care ne menține lectura inscripției, cu excepția cîtorva litere doar, constituie și aici motivul de îndoială și, deci, piedica cea mai mare în calea asigurării fără putință de contrazicere a noii interpretări. Pe de altă parte cunoștințele noastre în privința limbii vorbite de localnici la vremea respectivă sînt atît de reduse, încît ne ajută tot atît de puțin ca și lectura formală, făcută literă cu literă, a documentului.

Să procedăm, totuși, la interpretarea din noua perspectivă, reluînd în discuție lectura micii inscripții, chiar cu riscul unor repetări de care nu putem fi însă scutiți, deoarece, după cele mai bune reguli ale cercetării științifice, sîntem obligați să facem toate încercările posibile pentru a

¹⁸ M. Nilsson, *op. cit.*, nr. 146.

¹⁹ M. Nilsson, *op. cit.*, nr. 250 : apare fără prepoziția ἐπί și uneori cu caduceul ca simbol, care nu figurează în ștampilele eponimilor sau cu cîte o literă ca ștampilă secundară, astfel că ar părea să fie numai ceramist; la H. von Gaertringen, *RE*, nr. 174, figurează însă ca eponim, iar la V. Grace, *The Eponyms named* ..., nu apare în lista întocmită în articolul respectiv, ci într-un supliment dactilografiat care însoțea extrasul cu articolul respectiv ajuns la noi și care reprezenta ultimele puneri la punct (plină în 1961) privitoare la lista preoților rodieni eponimi ce apar în ștampilele de amforă. Deci el aparține oricum și unui preot, și unul ceramist rodian.

²⁰ M. Nilsson, *op. cit.*, nr. 261.

²¹ *Ibidem*, nr. 252 (ceramist) și 253 (eponim); H. von Gaertringen, în *RE*, nr. 176 (eponim); V. Grace, *op. cit.*, nr. 101 (eponim).

găsi soluția cea mai potrivită a problemei; aceasta cu atât mai mult, cu cât aceste încercări par să ducă la rezultate ce nu sînt de neglijat, fie și numai pentru faptul că semnalează atenției noastre o problemă de urmărit în viitor.

Revenind asupra ideii, să admitem că în primul rînd lizibil al inscripției avem literele $\epsilon\pi\omicron$ — : în felul acesta am putea îndrăzni o apropiere de cuvîntul traco-dacic *brytos*, ce denumea o varietate de bere și care deriva din radicalul indo-european *bhru-t-*, însemnînd „a fermenta”, „a fierbe”²², în cazul de față avînd de-a face, să presupunem, cu o variantă geto-dacică ce transforma pe υ în $\omicron$; literele ce urmează, α sau δ χ , $\omicron$, și υ ar putea da, împreună cu cele trei anterioare, un cuvînt, ca de pildă $\epsilon\pi\omicron\alpha\chi\omicron\upsilon$, = *brodhou*, pe care l-am presupune derivînd din radicalul amintit. O asemenea interpretare nu ar contraveni poate cu caracterul conținutului vasului respectiv, dar, din păcate, noi nu putem ști dacă în limba localnicilor exista un astfel de cuvînt. Pe de altă parte, fiind mult mai siguri că în locul literei δ — propuse inițial din motive de acuratețe metodologică — se citește un ϵ , de data aceasta nu putem gîndi la un cuvînt indigen derivat din radicalul *er-*, *or-*, care în indo-europeană însemna „vultur—pasăre mare”²³. Radicalul ca atare era folosit în onomastica autohtonă și un exemplu în acest sens ni-l oferă numele regelui daco-get Oroles, pomenit de Pompeius Trogus cu ocazia referirii la evenimentele petrecute în jurul anului 200 î.e.n. și la luptele pe care supușii acestui șef local le-au dus cu bastarnii²⁴.

Reamintindu-ne de succesiunea literelor din ștampila noastră, am putea deci presupune lectura $\epsilon\pi\omicron\alpha\chi\omicron\upsilon$ (aceasta mai plauzibilă decît $\epsilon\pi\omicron\alpha\chi\omicron\upsilon$, care ar rezulta în cazul în care, în locul lui α am putea admite un δ).

Am putea presupune, așadar, pe amfora de la Cetățeni, nu o simplă copie de litere grecești lipsită de sens, ci un nume propriu, care ar suna poate $\epsilon\pi\omicron\alpha\chi\omicron\varsigma$ sau $\epsilon\pi\omicron\alpha\chi\omicron\varsigma$, cu genitivul format după maniera greacă în diftongul $\omicron\upsilon$ ²⁵. Aceasta ar explica și apariția unei păsări, probabil emblemă a celui ce-și înscrisa astfel numele pe toarta vasului. Ne-am găsi deci în prezența unei amfore produse într-unul din centrele de la nordul Dunării, care purta pe toarta sau pe toarele sale un nume autohton însoțit de un simbol de care se lega ca înțeleș. Asemenea ipoteză s-a născut datorită faptului că îndelungatele încercări de descifrare a textului ne-au dat ultima lectură propusă, ca singura posibilă, în starea în care se găsește astăzi ștampila, precum și datorită unor argumente ce par să o sprijine, ca de pildă : originea certă nord-dunăreană, deci dintr-o

²² W. Tomaschek, *Die allen Thraker*, II, *Die Sprachenreste*, în *SB Wien*, 130 (1893), II, p. 7, n. 7: $\beta\rho\upsilon\tau\omicron\varsigma$ cu varianta $\beta\rho\epsilon\upsilon\tau\omicron\varsigma$; D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philos.-histor. Klasse; Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, XIV), Viena, 1957, p. 93: $\beta\rho\upsilon\tau\omicron\varsigma$ cu variantele $\beta\rho\epsilon\upsilon\tau\omicron\varsigma$ și $\beta\rho\upsilon\tau\omicron\upsilon$; cf. și I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1959, cap. V, p. 59 cu izvoarele antice și cu bibliografia mai veche. La el apare numai varianta *bryton*.

²³ W. Tomaschek, *op. cit.*, în *SB Wien*, 131 (1894), p. 10; D. Detschew, *op. cit.*, p. 3-41; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 72 și cap. VI, p. 83.

²⁴ Pompeius Trogus transmis prin Iustinus, *Epitomae*, XXXII, 3, 16.

²⁵ Un nume ca atare nu e atestat la W. Tomaschek, nici la D. Detschew; lipsa lui din cele două repertorii nu exclude însă posibilitatea existenței unui astfel de nume la geto-daci.

regiune în care sistemul aplicării ștampilelor anepigrafe, fiind practicat la vremea respectivă, putea duce relativ ușor la adoptarea ștampilelor și de alt tip cuprinzînd un nume propriu; pe de altă parte, nu putem face abstracție totală de legătura ce pare să existe între reprezentarea figurată din ștampilă și suita de litere EPO, care, așa cum am văzut, reprezintă un radical indo-european cu sensul de „vultur — pasăre mare” și care era folosit în onomastică. Totuși, unicitatea cazului cunoscut pînă acum, faptul că lectura nu este în întregime sigură și că nici cunoștințele noastre de limbă traco-getică nu ne ajută mai mult, precum și alte argumente de ordin istoric, contrabalansează această ipoteză, nedîndu-i dreptul de a pași în afara cercului presupunerilor. Cu ochiul liber s-au putut descifra literele amintite într-o anumită combinație, dar noi nu știm dacă această combinație reprezintă cu adevărat un nume propriu în întregimea lui sau este o simplă denaturare a legendei, așa cum apăreau și pe imitațiile de monede inspirate din prototipurile greco-macedonene, îndeosebi în perioada de început a procesului respectiv.

Așadar, încercarea de a citi un nume propriu, indigen, pe ștampila noastră trebuie să rămînă încă după bariera prudenței, dar chiar de pe această poziție poate constitui un semnal pentru urmărirea problemei în viitor.

Încercînd să interpretăm mai departe însă rostul ștampilei noastre, am ajuns la convingerea că nu e vorba nici de o încercare de falsificare, nici de o simplă „fantezie”, ci de un lucru făcut cu o anumită intenție, dar care, în amănuntele ei ne scapă, deoarece nu știm dacă ea este de atribuit meșterului ceramist, negustorului de vinuri, sau, poate, mai degrabă, unei căpetenii care a ținut să-și marcheze astfel proprietatea asupra vasului.

Că nu e vorba de o fantezie a ceramistului e lucru cert, căci nu știm pentru ce motiv anume ar fi stat să facă el însuși sau să comande o astfel de matriță, destul de greu de realizat, chiar și în lut, cum pare să fi fost aceasta. Migala executării lucrării, care cerea săparea literelor grecești și a unei reprezentări zoomorfe, fie ele cît de neglijent realizate, trebuia să aibă un sens.

Să fi fost aplicată ștampila cu intenția unei falsificări? Raritatea toartelor de amforă de origine locală ce prezintă imitarea literelor grecești în ștampilă ar putea constitui, pînă la un punct, un argument care să demonstreze că e vorba de ceva excepțional, de cîteva cazuri numai²⁶. Dar dacă am merge pe această presupunere nu ne-am putea explica de ce falsificatorul nu a copiat întocmai o ștampilă de amforă greacă pentru a da mai mult impresia de autenticitate? De ce nu a folosit numele grecești pe care le putea găsi în ștampilele rodene ce le avea la îndemînă? De ce oare imprimă pe toarte amforelor sale un nume, să zicem, care nu sună de loc grecește? Ba, mai mult decît atît, face să apară alături o emblemă care, după cunoștințele noastre, niciodată nu e de găsit pe ștampilele amforelor rodene, amfore care erau cele mai răspîndite în nordul Dunării și a căror formă, ca recipient, meșterul local o imită în

²⁶ Raritatea unor asemenea cazuri ar putea fi explicată, totuși, mai degrabă printr-o altă cauză: că era vorba de ceva neobișnuit pînă atunci, excepțional în cadrul sistemului cunoscut de marcarea a amforelor cu ștampile anepigrafe.

schimb? Iar dacă vasul fusese făcut într-una din cele două mari așezări de la Popești sau Cetățeni — unde, conform ultimelor păreri, trebuie căutat centrul de fabricație a amforelor locale cu ștampile anepigrafe și unde toarteles tasiene și sinopeene, singurele pe ale căror ștampile apare uneori pasărea ca simbol, sînt în număr extraordinar de mic, aproape inexistente uneori²⁷ —, atunci ne întrebăm: ștampilele cărui centru de producție încerca acest meșter să le imite? În mod logic, prototipul de falsificat trebuia să fie amforele rodiane și ștampilele lor, cele mai cunoscute la acea vreme în așezările noastre Latene²⁸; or, ștampila de pe fragmentul de la Cetățeni nu ne duce către o asemenea concluzie, chiar forma ei, ca aspect general, precum și forma toartei și, probabil, a întregului vas, o copia pe aceea rodiană, așa cum fac amforele cu ștampile anepigrafe.

Nu e de presupus că localnicii, fie ei cît de necunoscători sau trăind în centre mai mici și izolate, nu puteau deosebi, totuși, produsul indigen de marfa greacă, a cărei calitate se remarcă datorită unei tehnici superioare de prelucrare a pastei și de ardere.

Împotriva afirmației noastre că nu avem de-a face cu o intenție de falsificare, două fapte s-ar mai putea ridica și nu ne ferim să le aducem în discuție.

E vorba, în primul rînd, de eventuala posibilitate de a citi în rîndul al 3-lea al ștampilei noastre numele lunii rodiane $\Upsilon\alpha\lambda\acute{\iota}\nu\theta\iota\omicron\varsigma$, dar, așa cum am văzut mai sus, lectura aceasta este foarte nesigură și nu vedem de ce s-ar fi copiat întocmai numele lunii, dar nu și alte elemente specifice sistemului de ștampilare rodian.

Al doilea fapt ce poate arunca îndoială în discuția noastră l-ar mai putea constitui două ștampile cu inscripții indescifrabile, aplicate pe toarteles unui fragment de amforă imitînd tipul celor rodiane, descoperit la Delos (fig. 3), publicat de Virginia Grace într-un studiu de caracter mai general privind materialul amforistic provenit din micul, dar faimosul centru al lumii elenice.

E vorba de partea superioară a vasului: gîtul, gura și două toarte, pe fiecare dintre acestea din urmă aflîndu-se cite o ștampilă în care inscripția — deși începe cu binecunoscuta prepoziție $\epsilon\pi\acute{\iota}$, care ar indica formula clasică a ștampilelor ce cuprînd numele preoților rodieni eponimi în genitiv, iar unele litere apar relativ clare și bine executate — se dovedește totuși

²⁷ La Cetățeni nu există decît puține fragmente și toarte de amfore tasiene. În săpăturile lui D. V. Rosetti din 1961 a apărut o asemenea toartă cu ștampila complet ștearsă, iar D. Tudor, *op. cit.*, p. 83, mai vorbește de un exemplar din vechea colecție a lui D. Băjan. Într-un articol mai vechi al lui Gh. Cantacuzino, *Timbres amphoriques inédits, trouvés en Roumanie*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 612 și urm., una din piesele publicate (nr. 2 de la p. 616) provine de la Cetățeni și face parte din colecția D. Butculescu; ea este, de fapt, rodiană, deși autorul face o legătură și cu Tasosul. În același articol se mai publică o ștampilă sinopeeană, descoperită în aceeași așezare și făcînd parte din colecția D. Butculescu, iar D. Tudor, *loc. cit.*, vorbește și el de un exemplar sinopeean. Așadar, importul tasian și sinopeean este extrem de redus la Cetățeni.

Cît privește stațiunea de la Popești cel puțin, aici nu a apărut nici o toartă de amforă ștampilată și nici un alt fragment tasian, se pare. La Muzeul de istorie a orașului București există un singur exemplar sinopeean, bănuît a proveni din vechile săpături de la Popești ale lui D. V. Rosetti, dar locul lui de descoperire este totuși foarte nesigur.

²⁸ Localnicii noștri au imitat și amforele de Cos, caracterizate prin toarteles bifide și printr-o șănțuire plasată la baza gîtului, dar nici o astfel de imitație nu poartă ștampile anepigrafe, ci numai acelea care copiau forma amforei rodiane.

recalcitrantă la orice încercare de lectură²⁹. Forma literelor, între care este de semnalat *sigma* lunar, scrierea inversată, relativ neîngrijită, și aspectul general al inscripției, așa cum se vede din fotografia publicată în studiul amintit, ar putea constitui indicii pentru atribuirea exemplarului ștam-

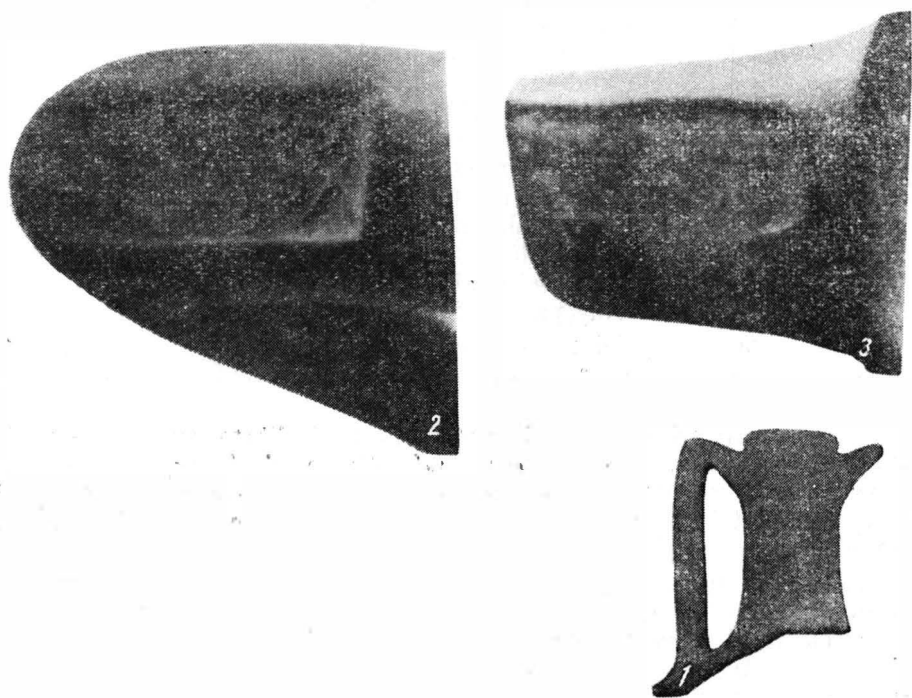

Fig. 3. — Fragment de amforă descoperit la Delos, purtând pe toarele sale câte o ștampilă indescifrabilă : 1, profilul fragmentului ; 2, 3, cele două ștampile indescifrabile.

pilat unei epoci târzii, poate secolului I î.e.n., dar se știe că ele nu sînt caracteristice exclusiv acestei perioade, ci, în cazul ștampilelor de amforă, apar destul de timpuriu.

Descrierea pastei și a ștampilelor este făcută de autoare în modul următor : „L'argile de ce fragment, couleur chamois sombre et micacée, n'est pas caractéristique : il est possible que ce vase soit une imitation antique, avec une inscription vide de sens”.

Indicarea culorii, „chamois sombre”, și a conținutului de mică ne-ar îndemna la o eventuală apropiere între cele două cazuri, cu explicația că, poate, un exemplar de amforă produs în regiunile noastre, purtând pe toate ștampile cu inscripții ce folosesc literele grecești, a ajuns la Delos prin intermediul schimbului sau a fost adus aici, ca o curiozitate, de vreun negustor grec care a avut ocazia să vină în contact cu autohtonii noștri.

²⁹ V. Grace, *Timbres amphoriques trouvés à Délos*, p. 530—531, fig. 5 și 6, cărora le corespund fig. 3/2 și 3 din textul nostru (ștampilele), precum și fig. 4, exemplarul din stînga, căruia îi corespunde fig. 3/1 la noi, care reprezintă fragmentul de amforă respectiv.

Așa cum am văzut, însăși autoarea e înclinată să vadă în exemplarul respectiv o imitație antică a unei amfore purtând pe toate ștampile care, neputând fi descifrate, apar lipsite de sens. Apropierea făcută de noi ar fi întărită de faptul că și fragmentul de la Delos afectează forma amforelor rodene, iar ca perioadă cronologică poate că nici el nu depășește în sus secolul al II-lea î.e.n.³⁰, fiind probabil chiar mult mai nou, deci ar corespunde oarecum tipului și perioadei de circulație a amforelor de imitație locală produse la noi. Cum însă descrierea exemplarului de la Delos este relativ sumară, iar din fotografia publicată nu se poate recunoaște prea bine ce litere apar în textul indescifrabil al ștampilelor sale, rămânem deocamdată doar la o simplă presupunere în privința eventualei origini nord-dunărene a amforei respective.

Numai un studiu comparativ al pastei și al tehnicii de lucru ne-ar putea spune ceva în această problemă.

Pe de altă parte, o informație venită în ultimul moment ne-a semnalat faptul că, în lotul provenind de la Mangalia, existent astăzi în Muzeul regional Constanța³¹, sînt cîteva toarte a căror pastă și tehnică de lucru ar indica o proveniență locală, dar ale căror ștampile prezintă inscripții care, la fel ca și acelea de la Delos, rămîn indescifrabile, deși încep cu formula $\epsilon\pi\iota$, caracteristică ștampilelor rodene³². Din păcate, imposibilitatea de a cerceta lotul respectiv ne împiedică să spunem mai mult, rămînînd, deocamdată, tot la formula presupunerilor. S-ar putea să fie vorba, într-adevăr, de amfore produse în regiunile noastre de data aceasta, poate în Dobrogea, cu ștampile prezentînd imitarea scrisului, ca și a noastră; existența lor ne face să credem acum că și exemplarul de la Delos ar putea proveni tot din aceeași serie. În cazul acesta ar trebui explicată într-un fel încercarea de imitare a ștampilei rodene prin folosirea unui element tipic al inscripțiilor ei alături de imitarea formei toartelor și, probabil, a întregii amfore. Ar putea fi cu adevărat vorba de data aceasta de o încercare de fals care folosește scrierea greacă și chiar formulele din ștampilele rodene? Desigur că nu putem să nu avem și o bănuială în acest sens, dar trebuie să fim atenți cu utilizarea noțiunilor, sesizînd deosebirea ce trebuie să se facă între concepția juridică modernă a falsificării unei mărfi, așa cum o înțelegem noi astăzi, și copierea, pînă aproape de identitate uneori, a unui produs de import de către meșterii locali în perioada îndepărtată de care ne ocupăm. Din acest punct de vedere este deosebit de instructivă paralelizarea cu situația din domeniul numismaticii, unde s-a demonstrat că imitațiile și copierile de monede nu aveau scopul pe care îl are astăzi, de exemplu, falsificarea banilor de către un individ sau un grup de indivizi în scopul îmbogățirii lor, ci erau menite să ușureze circulația bunurilor, ele fiind făcute chiar de către conducătorii de triburi sau uniuni tri-

³⁰ Afirmația se face atît ţinînd seama de aspectul general al scrisului, cît şi gîndindu-ne la faptul că tranzacţii comerciale cu un volum deosebit de mare — care ar explica poate ajungerea aici a unei amfore produse la periferia lumii greceşti — au început la Delos după anul 166 î.e.n., cînd portul a fost declarat deschis.

³¹ Lotul acesta ar putea aduce o serie de lămuriri şi în alte probleme privind pătrunderea mărfurilor greceşti în regiunile noastre, dar, din păcate, publicarea lui, anunţată de mult timp, întârzie încă.

³² Informaţia o datorăm cercetătorului M. Gramatopol, care a avut ocazia să cunoască colecţia de toate ştampilate aflate la Constanţa şi căruia îi aducem şi pe această cale mulţumirile noastre.

bale; în felul acesta, societatea autohtonă, ajunsă la un anumit nivel de dezvoltare materială și a relațiilor de schimb, rezolva problema unui mijloc de circulație a bunurilor în condițiile angrenării ei în complexul economic greco-elenistic mai întâi și apoi roman.

Posibilitatea de a „teritorializa” oarecum anumite tipuri de monede dacice, ca și de altfel ștampilele anepigrafe de amforă — care, așa cum ne amintim, nu trec dincolo de granițele Munteniei de astăzi —, vine în sprijinul ipotezei că și unele și altele nu erau rezultatul acțiunii izolate a unor persoane, ci poate al unei autorități tribale care, în mod firesc, avea anumite granițe în spațiul geografic. Privite din acest punct de vedere, nici toatele ștampilate de la Mangalia de care s-a vorbit ceva mai înainte, nici aceea de la Delos — dacă o presupunem ca fiind fabricată tot la noi — nu constituie un argument pentru a dovedi că aceea de la Cetățeni încerca să fie altceva decât o formă de satisfacere a unei cerințe de ordin material, la un nivel îngăduit de dezvoltarea posibilităților locale și de contactul cu lumea greacă și cu produsele ei. Vrem să spunem, cu alte cuvinte, că nu e vorba de o intenție de falsificare prin prezentarea unui produs local drept unul venit dintr-o regiune în care aceeași marfă avea o calitate superioară, ci de încercarea adaptării unor elemente care tindeau să satisfacă cerințele schimbului intern și poate pretențiile unor șefi locali ce căutau să-și apropie anumite forme din cultura și organizarea lumii elenice. Pornind de la ipoteza că ștampila amforei de la Cetățeni atesta proprietatea unui asemenea șef asupra respectivului vas, nu ne-am fi mirat dacă am fi descifrat în ea și formule care să le imite pe cele grecești, dar care să nu vrea să însele pe un anumit cumpărător, căruia poate că amfora nici nu-i era destinată. Chiar dacă ștampila aparținea vreunui negustor sau meșter ceramist, fondul problemei nu se schimbă prea mult, explicația rămânând, după părerea noastră, aceea expusă în rîndurile de mai sus, și care nu e de căutat în intenții frauduloase, ci în realități de ordin economico-istoric.

E probabil că o producție sporită de vinuri va fi necesitat confecționarea de către localnici a amforelor de imitație, a căror utilitate ca recipient avuseseră ocazia să o cunoască prin importurile destul de numeroase de asemenea vase originale grecești ce soseau aici încărcate cu produsele naturale ale Sudului. Mai puțin ne putem gândi la o întrerupere a acestor importuri ca motiv care să determine producerea în atelierele getice a acestui tip de vas, căci, deși nu s-a stabilit încă o cronologie precisă a circulației amforelor cu ștampile anepigrafe în cadrul ultimelor două secole î.e.n., totuși, după unele informații, pare că ele merg paralel cu originalele grecești pe o perioadă mai îndelungată³³, ceea ce ar demonstra că marfa de import nu înceta să vină în regiunile noastre atunci cînd apăruse și o producție locală de amfore.

Desigur, ar fi mult de discutat în legătură cu problema culturii viței de vie în regiunile de la nordul Dunării, anume în Cîmpia Munteană, unde în mod exclusiv pînă acum au apărut toate cu ștampile anepigrafe. Această teritorializare ce nu poate fi lipsită de semnificație ar indica oare un fenomen ce ține numai de intensificarea culturii viței de vie în zona respectivă sau ar putea atrage atenția asupra unei forme de amestec a autorității tribale din regiunea astfel circumscrisă în această producție și în valorificarea

³³ D. V. Roselli, *op. cit.*, p. 395, 396 și nota 2.

ei?³⁴ Din lipsa altor dovezi, e prematur să facem o afirmație foarte categorică într-un sens sau altul, dar faptul în sine trebuie să ne preocupe, iar apariția unor ștampile de amfore locale ce cuprind și o serie de litere grecești — chiar dacă amestecate și fără înțeles poate — ne îndeamnă la o paralelizare cu situația din domeniul monedelor geto-dace imitate, unde fenomenul se constată ceva mai înainte chiar și unde se manifestă, foarte probabil, o inițiativă a autorității tribale sau intertribale³⁵.

Oricum ar fi, lucru cert rămîne că, dincolo de aspectul formal, de constatare a apariției unei producții locale de amfore copiind tipul celor grecești și purtînd ștampile anepigrafe sau chiar cu litere imitate, se ascunde un fenomen economic și o manifestare de viață a populației autohtone din vremea respectivă. Desigur, problema nu se poate rezolva privind lucrurile numai din interiorul spațiului carpato-dunărean, ci în legătură cu întreaga lume tracică, unde se pare că au existat centre de producție a amforelor imitate după prototipurile grecești și unde un anumit sistem de ștampilare a produselor ceramice exista³⁶. Cu aceasta nu renunțăm însă la părerea exprimată ceva mai înainte, anume că, totuși, ștampile anepigrafe de tipul celor cunoscute la noi nu apar decît pe amfore a căror răspîndire se circumscrie într-un spațiu relativ restrîns, nord-dunărean, așa cum în același spațiu, ceva mai extins, dar nedepășind, se pare, spre sud granița lumii geto-dace, se circumscrie și producția bolurilor megariene de imitație locală³⁷.

Prin această afirmație, în mod implicit susținem și originea autohtonă a toartei de amforă ștampilate descoperite la Cetățeni, căci asemănarea dintre pasta și tehnica ei de lucru cu cea a amforelor cu ștampile anepigrafe este prea izbitoare pentru a ne îngădui altă atribuire teritorială. Ne-am mai putea gîndi că și un tip și celălalt au fost produse undeva, în apropierea sau în interiorul coloniilor grecești din Dobrogea, fiind destinate comerțului cu localnicii de peste Dunăre, dar oricît de exclusivă ar fi fost această destinație ea nu explică lipsa oricărei descoperiri de amfore sau toarte de amfore cu ștampile anepigrafe în săpăturile așa de extinse de la Histria, Callatis și Tomis³⁸.

Dacă originea locală a amforei de la Cetățeni este de necontestat și dacă rostul ștampilei ce o poartă este, sperăm, în oarecare măsură clarifi-

³⁴ Știrea transmisă de Strabo, *Geografia*, VII, 3, 11, cu privire la distrugerea viței de vie de către geții din timpul lui Burebista la îndemnul marelui preot Deceneu, nu este numai un indiciu că la acea vreme exista o asemenea cultură, dar unui cercetător se întrebă astăzi dacă nu cumva a fost vorba atunci și de un fel de monopol instituit de conducătorul statului asupra cultivării viței de vie și a comerțului cu vin, produs atît de folosit în alimentație și în diverse practici și ritualuri religioase, la înmormîntări, ospete etc.

³⁵ Că monedele geto-dace demonstrează nu numai dezvoltarea vieții economice, ci și o intervenție a șefilor locali în acest domeniu, e lucru cert astăzi. Cercetătorul C. Preda ne-a sugerat comparația — sub aspect formal — dintre ștampila noastră de amforă, care prezintă imitarea scrierii grecești, cu monedele geto-dace aparținînd primelor serii, unde de asemenea se constată imitarea cîtorva litere ce nu mai alcătuiesc însă o legendă inteligibilă, așa cum apăsăra pe prototipurile greco-macedonene.

³⁶ Vezi nota 2 privitoare la descoperirile de la Seuthopolis.

³⁷ În Bulgaria nu se cunoaște pînă acum decît un singur asemenea exemplar de cupă imitată după cele megariene, descoperit la Zgalevo și datînd de la începutul secolului al II-lea î.e.n. Vezi Maria Čičkova, *Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique* în *Международна конференция по класически студии*, Plovdiv, 1962, în *Acta Antiqua Philippopolitana*, *Studia Archaeologica*, Sofia, 1963, p. 47 și fig. 11.

³⁸ Vezi *infra*, nota 3 în legătură cu singurul exemplar de toartă cu ștampilă anepigrafă atribuit Histriei, ca loc de descoperire, dar foarte probabil neprovenind de acolo.

cat, indiferent din inițiativa cui era făcută, mai trebuie să arătăm că în legătură cu ea se ridică încă o problemă, anume aceea a folosirii scrisului la geto-daci, problemă căreia astăzi i se poate da mult mai ușor o rezolvare, deoarece unele dovezi pentru aceasta avem. Că în marele *emporium* ce pare să fi existat la Cetățeni mai apar și alte toarte de amfore locale purtând ștampile cu litere grecești care, poate, la un studiu mai amănunțit ar fi mai revelatoare, că pe câteva cioburi de amfore rodene descoperite aici sînt zgîriate după ardere și cu oarecare stîngăcie diferite litere grecești sau semne geometrice care, probabil, voiau să constituie o însemnare oarecare și nu un simplu joc³⁹, aceasta nu ne mai miră. Punct important pe unde trecea drumul care, prin pasul Bran, ajungea dincolo de munți, în Transilvania, antrepozit de mărfuri, loc de descărcare, probabil, a conținutului amforelor în burdufuri care rezistau transporturilor dificile, așezarea de pe malul stîng al Dimboviței⁴⁰ va fi avut printre locuitorii săi sau printre negustorii indigeni care o vizitau și cunoscători, măcar ai unor rudimente de limbă și scriere greacă ce le foloseau în activitatea lor economică. Că pe fragmentele ceramice de la Cetățeni apare încercarea de folosire a alfabetului grec, nu e greu de înțeles, dacă ne gîndim la îndelungatele și bine statornicitele relații ale regiunii de la sudul Carpaților cu orașele grecești din Dobrogea sau cu lumea tracică elenizată⁴¹.

Și mai puțin încă nu poate mira astăzi constatarea folosirii scrisului — în cazuri, bineînțeles, tot excepționale — de către dacii de dincolo de munți, într-o perioadă care a constituit momentul culminant al dezvoltării și activității lor, adică secolul I î.e.n. — secolul I e.n. Descoperirile de la Grădiștea Muncelului, mai vechi sau mai noi, precum și unele izvoare literare antice sau documente epigrafice provenite din orașele grecești de pe țărmul vestic al Mării Negre, atestă folosirea scrisului de către geto-daci, bineînțeles nu de către cei din popor, ci la curțile șefilor, în ocazii oficiale, legate de activitatea lor de conducători și, într-un anumit sens, de șefi ai cultului. Știrea transmisă de Dio Cassius conform căreia Domițian, după războiul cu dacii, a trimis senatului o scrisoare primită de dînsul de la Decebal⁴², precum și aceea că în timpul primului război dacic i s-a adus lui Traian o ciupercă

³⁹ D. Tudor, *op. cit.*, p. 87. În muzeul de la Clmpulung-Muscel se găsesc o mulțime de fragmente de amfore, în special rodene, pe care sînt zgîriate, după ardere, diverse semne sau figuri geometrice care în mod sigur aveau un anumit rost : cercuri simple, cercuri cu raze în interior sau în afară, dreptunghiuri cu cîte două puncte în mijloc, romburi, pătrate, linii care se întretaie formînd diverse motive, iată o serie din motivele care apar pe fragmentele de la Cetățeni și care nu sînt întîmplătoare. De asemenea, pe unele toarte de amfore din Cos apar scrijelite două sau trei linii transversale, destul de adînci, care pot fi asemănate cu semnele de pe un răboj. Ba mai mult, chiar încercări de a zgîria litere grecești se recunosc pe unele fragmente din această categorie.

⁴⁰ În legătură cu poziția și cu caracterul așezării *emporium* de la Cetățeni, vezi articolul lui D. V. Rosetti și al lui Fl. Mîrșu, citate în nota 5, precum și raportul de săpături al lui D. V. Rosetti, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 73 și urm.

⁴¹ Se poate ridica întrebarea de ce nu au folosit localnicii aceste încercări de imitare a scrisului pentru a marca alte obiecte mai prețioase decît o amforă, ca vasele de metal de exemplu, dar nu e exclus ca o descoperire de acest fel să apară într-o zi, iar pe de altă parte trebuie amintit că era mult mai greu de gravat litere pe metal decît de făcut o matriță din lut sau cel mult din lemn, care să poată fi aplicată pe lutul încă moale al unei amfore, înainte de ardere.

⁴² Cassius Dio, *Istoria romană*, LXVII, 7.

mare, pe care scria, cu litere latine, că burii și alți aliați ai lui Decebal îl sfătuiesc pe împărat să se întoarcă înapoi și să facă pace⁴³, trebuie să conțină un simbure de adevăr.

În relațiile lor externe, cel puțin, conducătorii statului dac în formare au fost obligați să folosească și documente scrise și probabil că de la curțile lor nu lipseau acele persoane care știau să scrie, fie că erau chiar dintre autohthoni, fie că erau greci, ca acel Acornion din Dionysopolis, pe care un decret emis de cetatea sa îl laudă în chip cu totul deosebit pentru serviciile pe care le-a adus orașului în calitatea sa de prim sftnic al puternicului și temutului Burebista, cuceritorul orașelor grecești de pe coasta de nord și de vest a Mării Negre⁴⁴. În relațiile cu orașele grecești și cu forța romană, conducătorii statului dacic se foloseau de mijloace cunoscute lumii civilizate de atunci, avînd poate oameni de încredere, care în anumite situații îi puteau ajuta să comunice prin scris cu alți conducători sau cu cetățile grecești.

Descoperirile arheologice recente confirmă și mai mult știrile transmise de izvoarele literare și epigrafice și dacă o serie de blocuri care purtau pe cîte o față a lor una, două sau trei litere grecești sînt interpretate astăzi ca făcînd parte dintr-un fel de *album* pe care erau înscrise numele conducătorilor care s-au succedat probabil în perioada de construcție și de refacere a monumentelor de acolo⁴⁵, de ce ar trebui oare să ne mai mire că uneori chiar obiectele de mai mică importanță, ca produsele ceramice de exemplu, ajung să primească diverse însemnări? Literele grecești zgîriate pe fundul unor vase sau pe butonii unor capace provenite din așezările de la Grădiștea nu par să fie de loc întîmplătoare⁴⁶, iar pe de altă parte originea locală a acestor obiecte ceramice este asigurată prin caracteristicile pastei. Vasul mare de cult ce purta imprimată de patru ori ștampila formată din două cartușuri conținînd numele lui Decebal și filiația sa⁴⁷, deși dintr-o epocă simțitor mai tîrzie, care cere o tratare diferențiată a problemei, atestă totuși un caz de marcarea prin ștampilă cu scris a unor obiecte ceramice la autohthonii noștri.

Deși cu mult mai timpurie — și deci mai neașteptată și mai complex de tratat — ștampila de pe exemplarul de la Cetățeni reprezenta poate forma sub care un șef local își atesta proprietatea asupra vasului respectiv sau intervenea într-un fel oarecare în producția anumitor bunuri materiale în cadrul complexului economico-social din care făcea parte. Destul timp avuseseră localnicii noștri să cunoască amforele elenistice cu sistemul lor de ștampilare, pentru a nu încerca să le imite — așa cum făcuseră și în cazul altor mărfuri ajunse la ei pe calea schimbului — de data aceasta chiar și cu unele elemente de scriere. Șefii locali, interesați poate în producția anumitor bunuri indigene sau pur și simplu geloși de puterea lor, au fost, desigur, destui pentru ca măcar unuia să-i vină ideea de a-și pune amprenta autorității sale pe un vas produs în regiunea peste care stăpînea.

⁴³ *Ibidem*, LXVIII, 8.

⁴⁴ *Syll.*, Lipsiae, 1917, nr. 762.

⁴⁵ Vezi pentru această interpretare, *Istoria României*, I, 1960, p. 327—328; de asemenea, H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 182—183.

⁴⁶ Vezi nota 4.

⁴⁷ *Istoria României*, I, p. 262 și nota 1 și p. 328—329; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 114—115.

Că ștampila de amforă de pe fragmentul de la Cetățeni cu încercarea ei de a copia scrisul grecesc a aparținut unui conducător sau poate numai unui ceramist ori negustor (ceea ce e mai puțin probabil), aceasta nu schimbă, în ultimă instanță, fondul problemei. Nici chiar îndoiala asupra locului exact în care a fost produsă amfora nu afectează teza principală a discuției noastre. Poate că nu așezarea de la Cetățeni, poate că nici regiunea de la nordul Dunării nu este locul de origine al acestui vas — deși asemănarea dintre pasta sa și aceea a amforelor cu ștampile anepigrafe constituie un argument foarte puternic în acest sens —, dar chiar dacă el a fost modelat, să presupunem, într-un atelier din orașele grecești dobrogene, pentru un dinast oarecare sau pur și simplu pentru schimbul cu localnicii, ideea care se degajă și persistă din toate supozițiile și din toată discuția purtată pînă acum rămîne aceeași : ne găsim în prezența a încă unui document mărturisind posibilitatea localnicilor noștri de a-și apropia forme ale unor culturi materiale superioare lor, cum era aceea a grecilor și, mai târziu, a romanilor, în condițiile unei dezvoltări generale a propriei economii, unei producții și ale unei cerințe sporite.

Această încercare de asimilare a unor valori materiale nu se manifestă numai prin imitarea mai mult sau mai puțin exactă, a anumitor prototipuri, ca de pildă, în cazul nostru, acela al amforei rodiene, dar și prin încercarea de a prelua elemente ce țin de o anumită organizare a producției acestor bunuri materiale sau care țin de un anumit fel de manifestare a autorității conducătoare. Că ștampila de pe vasul local era expresia unei organizări în activitatea economică sau că voia să demonstreze posesiunea și puterea unui șef, ambele situații erau generate de aceeași realitate, dezvoltarea mediului autohton, iar dacă micul document prezentat a reușit să contribuie cît de puțin la susținerea acestei idei credem că merită oste-neala pe care ne-am dat-o cu el.

ESTAMPILLE SUR UNE ANSE D'AMPHORE LOCALE AVEC IMITATION DE CARACTÈRES GRECS

RÉSUMÉ

Dans l'ancienne collection d'anses amphoriques estampillées d'origine grecque et indigène du Musée de Cîmpulung-Muscel, provenant de la station gétique de Cetățeni (sur la rive gauche de la Dimbovița), se trouve un exemplaire qui présente un intérêt tout particulier ; d'ailleurs il ne semble pas être unique dans son genre parmi les découvertes faites dans le site mentionné.

L'origine locale de cette pièce est assurée par les ressemblances avec l'argile et la technique des amphores fabriquées au Nord du Danube, qui imitent la silhouette des amphores rhodiennes et qui portent des estampilles anépigraphes.

Le fragment porte un sceau dont l'inscription, de deux ou trois lignes, difficile à déchiffrer, représente la tentative de copier l'écriture grecque. L'auteur essaie d'y lire un nom indigène, probablement au gé-

nitif : EPOAXOY (nominatif EPOAXOΣ) qui dériverait du radical indo-européen *er*, — *or* signifiant « aigle », « grand oiseau ». A côté du texte il y a le symbole — un oiseau — qui serait en relation avec le nom supposé.

Le nouveau document publié atteste un niveau assez développé de la production et de la société autochtone, comme résultat de sa propre évolution et sous l'influence du monde grec hellénistique.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Anse amphorique locale de Cetățeni avec une estampille imitant les caractères grecs : 1, 2, deux photos de l'estampille prises sous lumières différentes ; 3, photo retouchée de la même estampille ; 4, profil de l'anse.

Fig. 2. — Anses amphoriques locales de Cetățeni avec estampilles anépigraphes et une pâte semblable à celle de l'amphore de la fig. 1 : 1, 2, profils des anses qui imitent la forme de celles rhodiennes ; 3, 4, estampilles anépigraphes correspondant aux deux anses n° 1 et n° 2.

Fig. 3. — Fragment d'amphore trouvé à Délos, portant sur chacune des anses une estampille indéchiffrable : 1, profil du fragment ; 2, 3, les deux estampilles indéchiffrables.